

Opponensi vélemény
Germuska Pál, „A magyar középgepipar. Hadiipari és haditechnikai termelés
Magyarországon 1945 és 1980 között”
című akadémiai doktori értekezéséről

Nagymonográfiájában Germuska Pál a magyar ipar átalakulását követi nyomon a hadiipar történetén keresztül. Értekezése tehát gazdaság-és hadtörténeti kérdéseket is érint. A szerző által vázolt gazdaságtörténeti - és tegyük hozzá, katonapolitikai transzformáció – feltétlenül jelentős utat tett meg, hiszen Germuska Pál szerint a hadiipari a szektorban valósult meg a legradikálisabb formában a szovjetizálás, bár ezt az állítást nem támasztja alá a szerző. (10. o.) 1961-ig beszélhetünk önálló hadiiparról, ekkor megszűnt az önálló hadiipari főhatóság, a haditechnikai vállalatok betagozódtak a civil minisztériumokba, és kettős profilú cégekké váltak.

A kötet rövid historiográfiai vázlattal kezdődik, ám ez az áttekintés nem terjed túl egy könyvészeti leíráson. Talán mondani sem kell, hogy mennyire fontos lett volna az egyetlen második világháború utáni magyar hadiipari feldolgozásban egy alaposabb összehasonlítás a szovjettel, annál is inkább, mivel az előbbi vélhetően az utóbbit használta mintaként. Hasznos lett volna a szovjet hadiiparra vonatkozó idézett irodalom legalább tézisszerű bemutatása. Ez pótolta volna azt a hiányosságot, amelyre a források ismertetésében a jelölt rámutat, nevezetesen, hogy kizárólag hazai levéltári iratokat dolgozott fel. Ezt nem hiányossággként rovom fel, hiszen a magyar iratanyag, amely Germuska szerint korántsem teljes, olyan nagy, hogy feldolgozása és szintetizálása jelentős, az átlagnál jóval nagyobb erőfeszítést kívánt a szerző részéről.

Saját megfogalmazása szerint annak feltárása vezérelte a szerzőt, „hogyan milyen céllal és indokkal koncentráltak ilyen mértékű forrást a hazai hadianyaggyártás megteremtésére, megfogalmazódtak-e alternatívák, a hadianyagigények miként csapódtak le az iparnál, hogyan és milyen mértékben sikerült életképessé tenni a kiépített hatalmas kapacitást, a haditechnikai termelésre miként hatottak a gazdasági környezet változásai és a technológiai modernizáció”. (17. o.) A kérdés első felére adandó választ, nevezetesen, hogy miért építette ki Magyarország ezt az irracionálisan nagy, gazdasági képességeit, védelmi szükségleteit meghaladó hadiipari szektort, meggyőződésem szerint nem lehet levezetni az általa feltárt iratanyagból. Ezzel el is jutunk a munka egy fontos hiányosságához, ahhoz, hogy a mű nélküli a történeti háttér felvázolását. A szerző által firtatott kérdést nem a magyar belpolitikai és gazdasági fejlemények magyarázzák, hanem a Szovjetunió háború utáni politikája, a kelet-európai szovjet szféra kiépítése, és Magyarország, illetve a többi szatellit hatalom helye és szerepe a szovjet térben. A Vörös Hadsereg által 1945-ben megszállt terület szovjet gazdasági és *katonai* tér lett, a csatlós államok kilens államként gazdasági és politikai szolgáltatásokat teljesítettek a birodalmi központ számára, melynek része volt egy olyan katonai kapacitás kiépítése, amely Moszkva mindenkori

kül-és katonapolitikai ambícióit szolgálta. Mint látni fogjuk, a Germuska által szorgosan feltárt anyag több egyéb, a későbbiekben részletezendő és a nemzetközi tudományosság által is kutatott problémára adhatott volna választ, ha a szerző felteszi magának a megfelelő kérdéseket.

A Germuska által elbeszélte történet 1945-ben kezdődik, a szovjet gyárleszereléseknél, amelyek, mint írja, ellehetetlenítették a hadigyártást. Ezen a ponton ki lehetett volna térni a magyarországi szovjet gazdasági terjeszkedés szélesebb problémakörére, mert így válnak érthetővé Moszkva kelet-európai politikájának tágabb összefüggései. Germuska a leszerelt gyárak közül csupán a hadiipariakat említi, holott ezek csak egy részét képezték az összes elvitt termelő egységnek. Egy 1945 nyarán készült felmérésre hivatkozva 28 millió dollárra becsüli a leszerelt és a Szovjetunióba vitt gyárak értékét. Nem biztos, hogy ez a végleges összeg hiszen egyedül a Tungsramot 17 millióra becsülték, a Hofherr és Schrantzot 5 millióra és ebben még nincs benne a Naményi Papírgyár és számos más egység. Szó esik a szovjet birtokba került német tulajdonokról. Itt sem kapunk teljes képet. Egyrészt nem tudjuk meg, holott tudni lehet, hogy ezek milyen alapon kerültek a Szovjetunió állami tulajdonkezelő vállalatának tulajdonába. Ráadásul nem csak német, hanem olasz tulajdonú vállalatokat is szovjetizálni lehetett a szövetségesek Potsdami Deklarációjának értelmében. Ennek alapján pedig számos nem német vagy olasz, hanem amerikai, francia, osztrák és egyéb cég is szovjet tulajdonba került. Végül, a magyar-szovjet vegyesvállalatokat, amelyek nem összetévesztendőek a magyarországi szovjet vállalatokkal, egy 1945-ös szovjet-magyar megállapodás révén hozták létre 1946 tavaszán.

Ezt követően egy hosszas adatismertetés következik az 1945 előtt hadiipari egységekről, amely a fő szövegbe elhelyezve kissé fölöslegesnek látszik különösen annak fényében, hogy mindennemű összehasonlítás nélkül történik, holott ennek értelmét egy regionális összehasonlítás, mondjuk Romániával vagy Ausztriával adhatta volna meg. Sőt, ha már itt tartunk, érdemes lett volna összevetni a háborús kapacitást az ötvenes-nyolcvanas évek békebeli kapacitásával.

Pálffy-Österreicher György már 1948-ban „kevesellte” a békeszerződésben maximált 70 ezer fős haderőt, és az általa kívánatosnak gondolt 1 milliós mozgósítható hadsereghez százezres békelétszámot tartott szükségesnek. (45-46. o.)Ekkor már szétesett a háborús koalíció, de még nem kezdődött el a hidegháború. Érdekes lenne tehát tudni, hogy milyen alapon szegte volna meg egy magyar katonai vezető a békeszerződést? Különösen annak fényében, hogy például az előző politikai rendszer a háború kitöréséig betartotta a hadsereg létszámára vonatkozó versailles-i feltételeket. Ki adott erre utasítást? Milyen indokkal? Kár, hogy a szerző nem tette fel magának ezt a kérdést. Talán már 1948-ban újabb háborúra készült az ország? Nem tudom, de erre utalhat az Államvédelmi Bizottság megalakulása 1948-ban, valamint Sólyom László katonai főcsoportfőnök Germuska által idézett kijelentése, miszerint „az újra jelentkező német veszély”, hogy Ausztria „tűzfészekké válhat”, a nyugati szövetségesek közelsége és más okok „komoly fegyverkezésre” kényszerítik az országot. Mondani sem kell, hogy ezek ürügyek voltak és Moszkva világképét tükrözték, hiszen nem volt sem német sem

osztrák veszély, a nyugati szövetségesek pedig leszerelték magukat. A kötet szerzőjére várt volna tehát a történeti feladat, hogy tisztázza ezt a nem kevésbé fontos kérdést. Rákosi 1948 decemberében megadta a jelet a fegyverkezésre azzal, hogy „csináljunk egy jó erős demokratikus hadsereget”. Ekkor már 14-15 milliárd forintot szántak katonai célokra ilyen szám mellett az életszínvonal politika nem volt tartható. (59. o.) Megtudjuk, hogy Magyarország, sejtethetően a többi népi demokráciával együtt, elfogadta a „moszkvai hadrendi javaslatot”, amiből nyilvánvalóvá válik, hogy az ország már nem volt birtokában vesztfáliai értelemben vett szuverenitásának. Erre problémára egyébként felfigyelhetett volna a szerző, és számos más adatunk is van arra, hogy Rákosi Magyarországa fölött Moszkva gyakorolt szuverenitást. Igaz volt ez persze a többi kommunista berendezkedésű európai államra is. Ez pedig már önmagában megválaszolja a kötetben felvetett kérdést a túlméretezett katonai kiadásokra vonatkozóan. Germuska szerint 1951 végén Budapestre érkezett Pogrebnyik vezérőrnagy, aki arról tájékoztatta a Trojka tagjait, hogy „az MNK légvédelme átszervezésére érkezett az országba”. Ha a forrás pontosan rögzíti a tábornok szavait, akkor nem a hazai vezetés meghívására érkezett, és ebben az esetben arról volt szó, hogy a szovjet vezetés a Honvédelmi Bizottság feje fölött intézkedett, mindenesetre a szerző nem figyelt fel erre a problémára.

1949-ben Farkas Mihály honvédelmi miniszter 6 milliárd forintot kért tárcája számára, amit Gerő Ernő aggályosnak tartott pénzügyi szempontból. Kérte Farkas a jugoszláv határ megerősítését is. (61-62. o.) Hogy miért, az Germuska művéből nem derül ki az olvasó számára. Az érthetőség szempontjából szükség lenne tehát egy alaposabb áttekintés az 1948-1949-es világpolitikai változásokról, hiszen ekkor született meg a NATO, valamint a szovjet-kínai barátsági megállapodás is. Megtudjuk, hogy 1949 április 23-án a Hadigazdálkodási Bizottság 20 milliárd forintot szánt a hadsereg 5 éves fejlesztésére (68. o.), majd egy hosszadalmas, inkább a lábjegyzetbe való felsorolás következik a szovjet licenc alapján gyártandó fegyverekről. 1952-ben Magyarország már több robbanóanyagot termelt, mint 1944-ben. (117. o.) Ugyanakkor felmerül bennem, hogy esetleg a beszerzendő és gyártandó fegyverek mennyisége és mibenléte nem árulkodik-e arról, hogy milyen katonai doktrína mentén készült a magyar vezetés az elhúzódó, tömeghadseregekkel megvívandó háborúra? Ekkorra már az Üzemgazdasági Tanács létrehozásával a vezetés megteremtette hadigazdálkodás feltételeit, majd a Honvédelmi Bizottság felállítása a háborúra való készülődés jeleként volt értelmezhető. Mindebből következtetni lehetett volna arra is, hogy a szovjet vezetés miként látta a háború és béke kérdését. Erre támpontot adott volna az un. Novikov távirat, valamint Rákosi Mátyás 1946. május 17-én tartott titkos beszéde is. A koreai háború nyomán a Honvédelmi Minisztérium elrendelte a hadseregfejlesztési terv felülvizsgálatát, 1952 őszére meg akarták duplázni a hadsereg létszámát, amely 1951 januárjában már elérte a 119 ezer főt, vagyis jócskán meghaladta a békeszerződés által rögzített létszámot.

Germuska ekkor az 1951 januárjában lezajlott moszkvai titkos tárgyalásra tér rá, melyen Sztálin a fegyverkezés fokozására szólította fel a szatellit államok vezetőit. Ugyanakkor, érthetetlen módon, a szövegből nem tudjuk meg, hogy milyen indokkal, holott Rákosi memoárjából ez világosan kiderül, vagyis, hogy a szovjet vezető azzal számolt, hogy világháború

következik be a két hatalmi tömb között 1953-ban. Hozzá kellett volna tenni, ami a magyarul megjelent szakirodalomból is kiviláglik, hogy az Egyesült Államok vezetése számolt a harmadik világháborúval melynek legvalószínűbb évét 1955-ben jelölte meg.

Mindenesetre Moszkva 150 ezer főben határozta meg a magyar hadsereg létszámát, amit Rákosi elfogadott. Nem sokkal később a Budapestre érkező Bojko szovjet katonai tanácsadó ennél magasabb létszámot kért a magyar vezetéstől, melynek eredményeként őszre a hadsereg létszáma elérte a 184 ezer főt. Germuska azonban nem igyekezett megválaszolni, hogy miért került sor a létszámemelésre, mintahogy arra sem, hogy vajon véletlen volt-e, hogy a fegyveres erők létszáma már a moszkvai megbeszélés előtt megközelítette a Sztálin által megjelölt számot. (80-81. o.) Mindenestre emiatt váratlanul fokozni kellett a már amúgyis erőltetett iparosítási tervet.

Mint említettem, Germuska megkerülte több olyan probléma felvetését, amely a korszakkal foglalkozó szakembereket foglalkoztatja. Ezek közé tartozik a háború utáni szovjet terjeszkedés mozgatórugója, hogy vajon eszmei vagy birodalmi okok motiválták. Az iparosítás kapcsán is felmerül ez a probléma, hiszen az erőltetett iparfejlesztés magyarázható a szocialista felhalmozás eszmei eredetű dogmájával. Germuska implicite azt sugallja, hogy katonai okok indokolták, vagyis az expanzió inkább birodalmi, semmint eszmei eredetű. Ezt követően hosszadalmas, 3 oldalas iratismertetés következik a Honvédelmi Tanács jogköréről mindenféle értelmezés nélkül (91-94. o.) Ekkor hirtelen, minden átmenet nélkül meghal Sztálin, ám ennek jelentős következményeiről a szovjet bel- és külpolitikára Germuska nem tér ki.

Ezen a ponton a hadiipar szervezeti önállóságának ürügyén visszakanyarodunk 1947-be (95. o.). Semmi sem indokolja ezt a szerkesztési bakugrást, hiszen az itt tárgyalandó anyag könnyedén illeszkedhetett volna a korábbiakba. Az 1948-as prágai kommunista hatalomátvételre „radikális csehszlovákiai fordulat”-ként utalni fölösleges eufémizmus. Majd ismételtelen egy végeláthatatlan felsorolás a főszövegben – mintegy szöveggyűjteményként – a hadianyaggyártó vállalatokról hozzáadott érték nélkül, ráadásul néhány lappal odébb hasonló leltárt kapunk másfél oldalon át. A 111. oldalon végre megvilágosodik, hogy a kötet miért kapta a középépítőipar címet a sokkal kézenfekvőbb és közérthetőbb hadiipar helyett: a mániákusan titkolózó sztálinista rendszer így álcázta a mindössze másfél évig létező hadiipari minisztériumát. Nem derül ki, legalábbis ebből az értekezésből, hogy miért hozta létre ezt a szervet a magyar vezetés. Germuska végig középépítőiparként utal a hadiiparra. Mindez jól jellemzi könyvének nyelvezetét, amit átítat a tárgyalt korszak bürokratikus zsargonja. Különösen zavaró ez a jelenség egy olyan szerző részéről, akinek már van idegen nyelvre lefordított kötete, és ha máshonnan nem, ebből tudnia kellett volna, hogy a lefordíthatatlanság a magyar szöveg gyengeségére utal. Hasonló probléma számos helyen felfedezhető, pl. a „volumen” szó gyakori használata a termelés mennyiségére. A korabeli orwelli newspeak átszűrődése a „tényleges forrásigény” vagy a „tényleges kivitelezés” (366. o.). Elgondolkodtat, hogy vajon létezett-e *nem* tényleges kivitelezés vagy forrásigény. Nehezen értelmezhető mindenki számára, aki nem élt abban a korszakban, hogy vajon mit jelenthet a „változások dinamikája”. Ki tudja miért szerepel

folyton folyvást a magyartalan „inkurrens” szó, és az olvasó iránti minimális gesztusként lehetett volna értékelni, ha kiderül mi a „kopsz és csészikeanyag” (268. o.) vagy akár a „normóra” nyelvi förmedvénye (366. o.).

A 115. oldalon a szerző arra utal, hogy a „Szovjetunió államközi megállapodás alapján 1952-ben átadta a vegyesvállalatok irányítását, közte a MOM-ot”. Ez így pontatlan. 1952-ben nem a vegyesvállalatokat „adták át”, hanem a magyarországi szovjet vállalatok egy részét, és nem átadták, hanem eladták – micsoda különbség. A vegyesvállalatok csak 1954-ben kerültek vissza magyar kézbe, ekkor is fizetségért, igaz, ezt a tartozást később Moszkva elengedte.

A Középgépipari Minisztérium e kötet fő tárgya. Vezetőiről, Zsofinyec Mihályról és Bíró Ferencről nevükön kívül semmit sem tudunk meg, holott az utóbbi Rákosi Mátyás fivére lehetett. Vajon miért ők vezették ezt a láthatóan kulcs fontosságú szervet? Mit árul ez el ennek e két elfeledett embernek a hatalmi rendszerben elfoglalt helyéről? Ehelyett három oldalon át olvashatunk egy listát arról, hogy mi maradt meg a háborús üzemek gépparkjából 1945 után. Hogy ezt miért releváns, különösen a fő szövegben, nem tudtam rájönni.

A gazdaság militarizálása e kötet fő kérdésköre. Germuska szerint a HM azt akarta, hogy 1953 január elsejére az összes általa kívánt gyártási kapacitás kiépüljön. Érdekes lett volna ennek kapcsán arról elmélkedni, hogy a központosított, állami tulajdonú, nem piaci alapokra épülő tervgazdaság alkalmasabb-e a gazdaság háborús átállítására, vagy pedig a haszonra épülő piacgazdaság? Jó kiindulópont lett volna erre Ránki György munkája a második világháború gazdaságtörténetéről, amely pontosan ezt a problémát tárgyalja.

Germuska rámutat, hogy a magyar hadiipar áttért a szovjet licenc szerinti gyártásra, és alaposan tárgyalja ennek szinte abszurd nehézségeit. A megfelelő szovjet dokumentáció késve érkezett meg, ráadásul fordítók hiánya, az ismeretlen rajz- és számozási rendszer miatt csak a korábbi rajzok pontosítására tudták használni. Továbbá az egyes dokumentációk el sem jutottak a kijelölt vállalatig, más okmányok pedig rossz helyre kerültek. A Mechanikai Művekben nem álltak rendelkezésre az összeszerelendő szovjet löszerek dokumentációi. (148-151. o.) Minden erőfeszítés ellenére 1951 első negyedében a hadiipar csak 14%-ra teljesítette a tervét. Súlyos anyagellátási gondok keletkeztek, a legyártott alkatrészek nem feleltek meg a célnak, nagyarányú volt a selejt, hiányoztak gépek, szerszámok és a szakmunkások. A gyenge, selejtes minőség egyébként a tervgazdaság egyik gyengéje volt és a gazdaság egészét jellemezte. A jelenség okaira Germuska egy kortársat idéz. Eszerint „Frissék 6 pontban foglalták össze a szektor gyengeségeit: szervezetlenség, rossz gazdálkodás, a felelősségre vonás hiánya anyagpazarlás, alacsony gépkihasználás, laza munkafegyelem, műszaki hiányosságok... ellenséges tevékenység.. káderhiány... a párt gyenge munkája... anyaghiány”. (173. o.) Mindezeket a gondokat azonban mélyen fekvő, a tervutasításos gazdaság rendszer szintű problémái okozták. Ide tartozott a hatalmas selejt, a gyenge minőség, a késedelmes szállítás, a gyatra csomagolás, és a hiány. Kiválóan lehetett volna Kornai János munkásságával párbeszédben a feltárt empirikus adatok alapján értekezni erről. Germuska kritika nélkül használta az idézett jelentést, a magam részéről ezt a módszert tévedésnek tartom. Főként

nehezen tartható a felelősségre vonás hiányára vonatkozó kitétel reflexió nélküli elfogadása egy olyan politikai rendszer esetében, melyben még a munkás csonkulásával járó üzemi baleseteket is tudatos szabotáznak tekintették a megsérült munkás részéről. Germuska könyvében nem ez az egyetlen forráskezelési probléma. A 178. oldalon idézi Bíró Ferencet, aki szerint 1951 a felfutás éve volt a hadiiparban. De vajon mi indította Bírót arra, hogy ezt mondja, amikor egyéb források cáfolják ezt az állítást? Hiszen maga Germuska idézi, hogy az első negyedévben csak a terv 14%-a teljesült, a 181. oldalon pedig arról olvashatunk, hogy „az egyes fegyverek gyártásával alig halad az ipar, pl. golyószórókból az éves terv 31%-át sikerült legyártani.”

Egy fontos kérdés, ami egy iparral foglalkozó hidegháborús munkában fel lehetne vetni, hogy mekkora szerepet játszott ebben a nyugati gazdasági embargó? Vannak erre vonatkozó adatok, különösen a gördülőcsapágyakra és egyes mérőműszerekre elrendelt kiviteli tilalom hátráltathatta a kommunista országok iparát. Germuska mélyfúrásai saját kutatási területen alkalmat adhattak volna, hogy hozzászóljon ehhez a kérdéshez, és árnyalhatta volna az ötvenes évek iparának problémáit is. Germuskának az a megállapítása, hogy az Országos Tervhivatal olyan termékeket is beállított, amelyeknek a gyártását a két termelő minisztérium nem vállalta, rávilágít a terv és a kapacitás közötti ellentmondásra. Germuska kutatása kimondatlanul is rámutat egy fontos ellentmondásra. A tervgazdálkodás alapja az volt, hogy minden információ rendelkezésre a tervező számára és ezzel pótolható az ösztönzők hiánya, továbbá egyensúlyba hozható a kereslet és a kínálat. Germuska forrásanyaga viszont arra utal, hogy a tervező korántsem volt birtokában a munkájához szükséges adatoknak. Az Országos Tervhivatal által tervezett hadianyag gyártásához például „több ezer tonnányi nyersanyag hiányzott”. Terv és káosz nem volt egymást kizáró fogalom, és ez később sem változott, hiszen ahogy a szerző rámutat, a hatvanas évek elején is problémát jelentett a megrendelések hektikussága vagy az, hogy a megrendelések vagy nem használták ki a kapacitást vagy túlhaladták azt. Addig-addig gyártották a robbanóanyagot amíg megteltek a raktárak. (183. o., 241. o., 374. o.) Gondot okozott a selejt, amely akár 50-100 százalékos is lehetett. Germuska többször visszatér erre itt-ott a dolgozatában, holott egy tömbben kellett volna ezzel foglalkozni a követhetőség, olvashatóság, az áttekinthetőség érdekében.

A soron következő rész a csekély mértékű haderő csökkentéssel foglalkozik. Bár kézenfekvő ezt Nagy Imre reform politikájához és a nemzetközi feszültség olvadásához kötni, talán nem lenne érdektelen megnézni, hogy nem kötődik-e egyéb szemponthoz is, pl. egy esetleges doktrina váltáshoz Moszkva részéről. Ugyanis, bár Germuska nem hívja fel erre a figyelmünket, ebben az időben a szovjet katonai elgondolásokban is előtérbe került a nukleáris elrettentés, amely egyben a hagyományos erők bizonyos fokú leértékelődésével járt együtt.

Germuska szerint Hruscsov azért vonta meg bizalmát Nagy Imrétől, mert reformjai túl messzire mentek, valójában nem egyetlen szempont alapján politizált. Szerepet játszott Nagy bukásában Rákosi intrikája, valamint nagy súllyal az, hogy katasztrofálissá vált az ország gazdasági helyzete, lemerült az Magyar Nemzeti Bank aranytartaléka, csökkent a mezőgazdasági termelés és a nyugati eladósodottság politikai kockázatot jelentett.

A gazdaság más területeihez hasonlóan a késedelmes szállítás jelentős problémát jelentett. 1952-ben egyébként emiatt megromlott a szovjet-magyar viszony. A Diósgyőri löveggyártás képtelen volt megfelelni a szovjet műszaki előírásoknak, szállításai elmaradásban voltak. Ezután a hadiipar konverziójához érünk de eközben, ki tudja miért visszakanyarodunk a már több alkalommal tárgyalt elmaradásokhoz, vagyis körbe-körbe haladunk.

A csökkenő igény a haditermékek iránt nem járt a fölösleges gyártási kapacitás felszámolásához, hiszen a rendszer érzéketlen volt a költségekre. Ehelyett, kaotikus módon, a fölösleges gyártási kapacitást polgári termékek készítésére akarták kihasználni. Germuska rámutat, hogy a KGM szinte havonta más és más utasítást adott. Ez termelés azonban gazdaságtalan volt, hiszen „bizonyos termékeknél a termelői ár még az anyagköltséget sem fedezte”. (255. o.) Több gyár nem az adottságainak megfelelő termékekre kapott megrendelést, amelyek sokszor eladhatatlanok voltak és bolti ár többszörösébe került az előállításuk. Paradox módon a hadiiparnak szerepet szántak a fogyasztói javak felfuttatásában. (257-287. o.)

A hatvanas évek eleje újabb létszámemelést hozott. Grecsko marsall úgy vélte, az „ellenség bármelyik pillanatban csapást mérhet és háborút robbanthat ki”, ezért a magyar hadsereg békelétszámát 71 ezer főre emelték és 1,32 milliárd rubel értékű modernizálásról született döntés. (299. o.) Nem derül ki, hogy mi állt Grecsko közlése mögött, és az sem, hogy miért kellett hirtelen 35 milliárdot forintot költeni modernizálásra. Ennek kapcsán megjegyzendő, hogy Germuska munkáját elárasztják a számok, néhol indokoltan, gyakran indokolatlanul és csak nagyon ritkán összefüggésbe helyezve. Itt sem derül ki, hogy mennyit költöttek a szövetségesek és riválisok a magyar büdzséhez képest és az sem, hogy miként viszonyult ez az összeg más tételekhez képest illetve, hogy milyen hatása volt ennek a hatalmas pénznek a gazdaságra. Ráadásul mindez akkor történt, amikor már valamelyest előtérbe került az életszínvonal politika a politikai legitimáció érdekében. Ráadásul Germuska munkájából kiderül, hogy 1961 szeptember elején a VSZ ultimátumszerűen követelte, hogy a magyar hadsereg – és vélhetően a többi is – egy hónapon belül álljon készen a ’teljes körű harci alkalmazásra’. (301. o.) A szerző ezt a berlini válságnak tulajdonítja anélkül azonban, hogy bizonyítaná. A *post hoc ergo propter hoc* pedig logikai hibának minősül. Kádár ellenezte a nyakló nélküli remilitarizációt vélhetően azért, mert keresztezte az életszínvonal fokozására irányuló politikáját.

Germuska szerint „1962 nyarán a kubai válság eszkalációjával újabb viharfelhők” gyülekeztek a világpolitika egén. Ez aligha igaz, hiszen a kubai (rakéta) válság csak októberben kezdődött. Vagyis a VSZ azon álláspontját, miszerint ’az imperialisták az általános háborút váratlanul indíthatják meg’ aligha okozhatta a kubai válság. Moszkva hatvanas évekbeli fegyverkezésében minden bizonnyal szerepet játszott az amerikai stratégiai fölény, a vietnami háború által generált szembenállás és vélhetően a szovjet-kínai viszony megromlása is.

Kádár gazdaságpolitikai megfontolásain túl a magyar ipar elmaradottsága is hátráltatta a militarizálást. A FUG típusú magyar gyártmányú jármű testében gyártási hiányosságok miatt repedések keletkeztek, kormány és fék problémák voltak vele ráadásul szállítás sem történt

meg határidőre. Tipikus kommunista megoldásként felmentették a gyárigazgatót. Később sem enyhültek ezek a gondok, hiszen a magyar gyártmányú PSZH-t gyártási és konstrukciós problémák gyötörték ami miatt késett a sorozatgyártás. Nem sikerült legyártani az egyoldalsávós rádióállomást sem az áramköri minta fogyatékosága miatt, ezért a hadsereg kénytelen volt egy szovjet gyártmányt venni. A hatvanas években megnőtt a híradástechnika és a műszerkivitel súlya a kivitelben, bár folyamatosan romlott a forint-rubel kitermelési mutató. Miközben a hetvenes években a hagyományos ágazatok pl. a robbanóanyag gyártás az amortizáció miatt nehéz helyzetbe kerültek, a híradástechnikai ágazatba jelentős forrásokat fektettek. Az is igaz, hogy a Pénzügyminisztérium fenntartása ellenére új TNT üzem is létesült. Ennek eredményeként a haditechnika jövedelmezősége javult. (466. o.)

A gazdasági reform kapcsán Germuska rámutat, hogy emiatt nem gyengülhetett az ország hadigazdálkodási potenciálja. (385. o.) Különösen annak fényében, hogy a tervgazdálkodás folyamatos problémákat okozott, érdekes lenne megtudni, hogy miért, milyen indokokkal féltették a küszködő iparágat a reformtól. Az iparág helyzetét megnehezítette, hogy 1971-től a Szovjetunió nem kívánt hitelre haditechnikát adni. (401. o.) Talán nem lett volna érdektelen utánajárni, hogy ennek mi volt az oka. Különösen annak fényében, hogy a VSZ 1971-től 'döntő osztályháborúval' számolt, ami a sztálini korszak retorikáját idézte. Germuska nem magyarázza el, hogy mit jelent ez a fogalom és azon sem elmélkedett, hogy a miért volt ilyen éles a megfogalmazás az enyhülés – nem mintha ez a fogalom akár egyszer is előkerülne a tárgyalt műben- időszakában, amikor már folytak az előkészületek a stratégiai fegyverek korlátozására. Enyhülés ide vagy oda, az MNK létszáma elérte a 134 ezer főt (400. o.). Itt egy kis gond van a szerző adataival, hiszen a 413. oldalon egy jelentősen alacsonyabb számot, 114 ezret ad meg.

Germuska összegzése szerint a 70-es évek közepén a hadiipar nyereségessége meghaladta a civil kivitelét, bár hozzáteszi, hogy a kivitel dollár és rubel viszonylatban is állami dotációval valósult meg. Mindez érdekes kérdést vet fel: vajon mikét lehet megbízhatóan kiszámítani egy termék árát egy olyan rendszerben ahol mesterségesen állapították meg az árakat? A keleti kivitelre szánt termékeknek például dollár tartalmuk volt, vagyis nyugatról beszerzett gépek, termékek segítségével készültek, és ezekért „kemény” valutával kellett fizetni, amit viszont államilag támogatott magyar termékekkel termelték ki.

Germuska úgy véli, hogy a hazai haditechnika nem volt elég korszerű, Magyarország rendelkezett a VSZ-en belül a legszűkebb gyártmányskálával, a legkisebb és legöregebb gyártókapacitással. A Vasziljok aknavető gyártásánál, amely szovjet kivitelre készült volna, a magyar ipar Oláh altábornagy szavaival 'rosszul vizsgázott'. Továbbra sem működött a rendszer, hiszen „a beruházási szükséglet tervezését még a két új gyártmány (két lövegről van szó) dokumentációi nélkül, egy-egy mintadarab alapján kellett megkezdeni. (490-499. o.)

Az 514. oldalon Germuska felsorolja néhány nyugati ország hadikiadásait, és ezeket jó lett volna összevetni a szocialista országokéval a tárgyalt időszak egészére. A magyar hadikiadások összege pedig nem lehet teljes a szovjet haderő fenntartásának költségei nélkül.

Összegzésében a szerző megállapítja, hogy a háború után létesült hadiüzemek zöme egycélú tömeggyártásra rendezkedett be kutató-fejlesztő részleg nélkül. A szerző számításai szerint a haditermelés mintegy nyolcszorosával emelkedett az ötvenes évek elején nem számítva a közvetetten hadiipari célra való termelést. Gerő a szovjetekre hárította a felelősséget, ám Germuska nem foglal állást abban a kérdésben, hogy melyik felet terheli a felelősség, holott ezáltal a két ország viszonyát is jobban megismerhetnénk.

Ami a hadiipar gazdaságtörténeti jelentőségét illeti, a szerző egyértelműen úgy foglal állást, hogy az nem gyakorolt pozitív hatást az agrárterületek fejlődésére. (525.o.) Az eladhatatlan használhatatlan és értéktelen termékekből még a politikai fordulat után egy évvel is tetemes mennyiséget gyártottak, Germuska szerint a hiánygazdálkodási késleltetés effektus miatt. Ennek ellenére egyedül a gépkarabély volt az egyetlen fegyver melyből az ország önálló tudott lenni. Germuska döbbenetes adatot hoz a gyártás állami dotációjára: ez 35%-ra rúgott bár a hadiipari cégek ennek csak 0,4 százalékát kapták. Ugyanakkor a korszak végére a hadiipari kivitel már javította a fizetési egyensúlyt köszönhetően a növekvő dollár elszámolású exportnak, a magas hozzáadott értékű műszeripari és híradástechnikai gyártmányoknak.

Germuska Pál munkájából leginkább a mérlegelő, kérdéseket feltevő, értelmező, a tágabb összefüggéseket kereső történész hiányzik. A hatalmas anyag, amit feldogozott, intellektuálisan kiaknázatlanul maradt. Implicite még így is többet tartalmaz, mint amit a szerző kihozott belőle.

Problemátikus a források értelmezése és a valóban nagy anyag elrendezése is. Nem kiérlelt szöveg, helyenként azt a benyomást kelti, hogy a szerző összekötő szöveget tett az iratok közé. Nincsenek hangsúlyok, az olvasó elveszik az emésztetlen adatok, számok, a hosszadalmasan, szó szerint idézett iratok tömkelege között, ahogyan, sejtem, helyenként maga a szerző is. Ennek tükrö a döcögő megfogalmazás: például a 390. oldaltól a 394. oldalig terjedő szakasz 21 bekezdésének mindegyike határozott névelővel kezdődik és ez nem elszigetelt jelenség a kötetben. Az alapkérdés végül megválaszolatlan marad: miért ment el a tengernyi pénz. Germuska munkája mindazonáltal referencia munka lesz mindazok számára, akik a magyar hadiipar fejlődésnek adatgazdag feldolgozására van szükségük saját kutatásaik számára.

Germuska Pál fontos alapkutatást végzett, monográfiája forrásértékű a tárgyalt korszak gazdaság-és hadtörténetére nézve. Szokatlanul nagy anyagot tárt fel és szintetizált, ráadásul olyan anyagot amelyet manapság már nem divat megnézni. Pontosan ez növeli értékét, és megfelelő átdolgozással „A magyar középgepipar” című munka a nemzetközi hidegháborús szakirodalom értékes részévé válhat. **Mindezért Germuska Pál munkáját megfelelőnek tartom az MTA doktora cím megszerzéséhez és a nyilvános védés kitűzését javaslom.**

Borhi László

Az MTA doktora

Tudományos tanácsadó, MTA BTK TTI, Associate Professor, Indiana University

Budapest, 2018. június 4.